

راهبردهای ارتقاء کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی بر مبنای نظرات ساکنین نمونه مطالعه: محله حصار در شهر همدان

حسن سجاد زاده^۱، محمد سعید ایزدی^۲، محمدرضا حقی^{۳*}

h.sajadzadeh@gmail.com

saeidizadi@gmail.com

۱. اسنادپار گروه طراحی شهری، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ۰۹۱۸۸۳۷۰۰۳۹

۲. اسنادپار گروه معماری، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ۰۹۱۲۲۱۲۳۱۸۲

۳. دانشجوی دکتری طراحی شهری، دانشگاه بوعلی سینا همدان

تاریخ پذیرش مقاله، ۱۳۹۴/۱۱/۲۰

تاریخ وصول مقاله، ۱۳۹۴/۲/۱۲

چکیده

پژوهش حاضر با درک اهمیت ارتقای کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی، تلاش نموده است تا با استخراج نظرات مردم نسبت به شاخص‌های کیفیت محیطی، اقدام به شناسایی اولویت‌ها و ارائه راهبردهای مناسب نماید. روش پژوهش تحلیلی-تفسیری بوده و متغیرهای کیفیت محیطی با استفاده از پرسشنامه در یک نمونه موردی برداشت شده است. از همین رو، تعداد ۲۰۰ پرسشنامه (مطابق فرمول کوکران) تهیه شده و توسط ساکنین محله حصار شهر همدان پر شده است. در ادامه، داده‌های پرسشنامه‌ها وارد نرم‌افزار SPSS شده و با استفاده از مدل تحلیل عاملی اکتشافی و رگرسیون چندمتغیره خطی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. بر اساس مدل تحلیل عاملی، متغیرهای کیفیت محیطی در قالب ۷ عامل «آراستگی محیط»، «خدمات ضروری»، «امنیت محیطی»، «ساختار کالبدی»، «تسهیلات رفاهی»، «کاربری‌های ناسازگار» و «سرزندگی اجتماعی» دسته‌بندی شده‌اند. همچنین بر اساس مدل رگرسیون چندمتغیره خطی، عوامل «خدمات ضروری»، «آراستگی محیط»، «تسهیلات رفاهی» و «امنیت محیطی» به ترتیب بیشترین تأثیر را در تبیین کیفیت محیطی محله حصار داشته‌اند. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد برای ارتقاء کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی به مواردی چون «امنیت و ایمنی»، «جلب مشارکت ساکنین»، «تصمیم‌گیری اختصاصی برای هر محله»، «استفاده از فرصت ارزش پایین زمین برای جانمایی تسهیلات و خدمات شهری» و «فرهنگ‌سازی» در کنار ساماندهی کالبدی محلات توجه شود.

کلیدواژه

سکونتگاه غیررسمی، کیفیت محیطی، حاشیه‌نشینی، همدان.

۱. سرآغاز

مهاجرین و گروه‌های کم‌درآمد در تأمین نیازهای اولیه خود با مشکل مواجه شوند و علی‌رغم حضور در شهر از امکانات آن محروم بمانند. این چرخه که در کشورهای توسعه‌یافته با اقدامات پیشگیرانه‌ای همچون برنامه‌ریزی منطقه‌ای، توسعه در سطح سرزمین و ارتقاء کیفیت محیطی شهرها روند منطقی‌تری یافته است، در حال حاضر یکی از چالش‌های فراروی کشورهای در حال توسعه است. ایران به عنوان یکی از کشورهای در حال توسعه که در

با آغاز عصر جدید صنعت و تکنولوژی، تمرکز صنایع و خدمات در شهرها فزونی یافت و در این میان شهرهای بزرگ به کانون اصلی جذب مهاجران روستایی و شهرهای کوچک تبدیل شدند. با پیشی گرفتن نرخ افزایش جمعیت شهرها نسبت به ظرفیت خدمات موجود، کیفیت محیط شهری روند نزولی یافت. ادامه یافتن این چرخه در طی چند دهه متوالی در نهایت سبب شد سهم قابل توجهی از

چند دهه اخیر با مهاجرت‌های گسترده‌ای میان شهرها و روستاها مواجه بوده است، در بسیاری از شهرهای بزرگ خود با مسئله شکل‌گیری نواحی گروه‌های کم‌درآمد و مهاجرنشین روبرو شده است. این نواحی که به صورت غیررسمی در شهرها شکل می‌گیرند به دلیل فقدان برنامه قبلی و عدم تأمین خدمات مورد نیاز ساکنین، با کیفیت محیطی نازلی مواجه هستند. مهم‌ترین مشکلات محیطی در این سکونتگاه‌ها مربوط به ساختار کالبدی، کیفیت بصری و تأمین تسهیلات و امکانات ضروری برای ساکنین است. بنابراین ساماندهی کالبدی و ارتقا کیفیت محیطی این سکونتگاه‌ها از اهمیت بسزایی برخوردار است.

با توجه به اینکه در ارتقا بخشی سکونتگاه‌های غیررسمی عواملی چون تأمین خدمات پایه از قبیل آب آشامیدنی، دفع آب‌های سطحی، جمع‌آوری زباله، اصلاح و زیرسازی معابر، تأمین مراکز آموزشی و مراکز اجتماع محلی از اهمیت بسزایی برخوردار هستند، بنابراین در این پژوهش مسئله کیفیت محیطی در این گونه سکونتگاه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. در این بررسی تلاش شده است تا با استخراج نگرش مردم نسبت به کیفیت محیطی محل سکونت خود، اولویت‌های ارتقاء کیفیت محیطی هر سکونتگاه مشخص شود. محله حصار در شهر همدان که به عنوان نمونه مطالعه در این پژوهش انتخاب شده است از جمله سکونتگاه‌های غیررسمی است که علی‌رغم اجرای طرح‌هایی برای ساماندهی و کیفیت بخشی به آن، همچنان جزو محلات فرودست شهر همدان به حساب می‌آید و از این رو، در این پژوهش تلاش شده است اولویت‌های ساماندهی آن با برداشت نظر ساکنین محله مشخص شود.

۲. اهمیت و ضرورت

حدود یک سوم جمعیت جهان در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند (Dubovyk et al, 2011). بنابراین این سکونتگاه‌ها برای درصد بالایی از جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه سرپناه ایجاد می‌کنند (Abbott, 2002). اسکان غیررسمی یا خودجوش شکل رایج رشد شهری در اکثر کشورهای در حال توسعه است که غالباً با بیشتر مناطق به صورت غیررسمی و بدون برنامه‌ریزی اشغال می‌شوند که این امر ناشی از نیاز شدید به مسکن به خصوص از سوی گروه‌های کم‌درآمد است (Zeilhofer & Topanotti, 2008). در حقیقت، سکونتگاه‌های غیررسمی محصول توزیع ناعادلانه قدرت، ثروت و خدمات در سطوح ملی و منطقه‌ای است. این امر در کشورهای جهان سوم وضعیت حادثتری نسبت به کشورهای پیشرفته به وجود آورده و در نتیجه این سکونتگاه‌ها در ایجاد مسکن، اشتغال، آموزش و بهداشت وضعیت ناگواری را بر شهر اصلی تحمیل نموده‌اند (Gilbert, 1994).

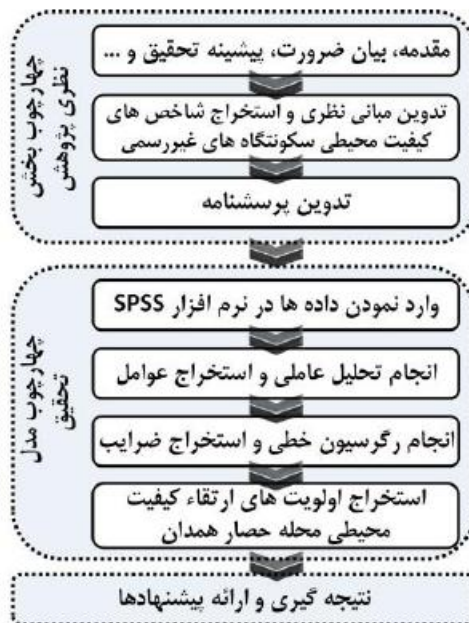
بنا بر برآورد بانک مرکزی ایران در سال ۱۳۸۵، جمعیت سکونتگاه‌های غیررسمی در کشور، حداقل ۸ میلیون نفر برآورد شده است (صرافی، ۱۳۸۷). این در حالی است که سهم قابل توجهی از این سکونتگاه‌ها مربوط به شهرهای بزرگ کشور می‌شود که فرصت‌های بیشتر اشتغال و کسب درآمد در آن‌ها طیف گسترده‌ای از مهاجران کم‌بضاعت را به خود جذب می‌کنند. از جمله مشکلات متعددی که سکونتگاه‌های غیررسمی با آن مواجه هستند، مسئله کیفیت محیطی است که علاوه بر تأثیر منفی بر کیفیت زندگی ساکنین، زمینه‌ساز بروز بسیاری از ناهنجاری اجتماعی و فرهنگی نیز هست. سطح نازل کیفیت ابنیه، دسترسی نامطلوب به خدمات و کاربری‌های ضروری، فقدان فضاهای عمومی، شبکه معابر نامناسب و ... برخی از مشکلاتی هستند که کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. از سوی دیگر، سکونتگاه‌های غیررسمی در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، محیطی، فرهنگی و ... دارای وجوه تشابه و تفرق متعددی هستند که نیاز به تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی موردی را برای هر یک ضروری می‌سازد. همچنین با توجه به اینکه ارتقای کیفیت محیطی محلات شهری نیازمند صرف هزینه‌های مادی و معنوی است،

با توجه به اینکه در ارتقا بخشی سکونتگاه‌های غیررسمی عواملی چون تأمین خدمات پایه از قبیل آب آشامیدنی، دفع آب‌های سطحی، جمع‌آوری زباله، اصلاح و زیرسازی معابر، تأمین مراکز آموزشی و مراکز اجتماع محلی از اهمیت بسزایی برخوردار هستند، بنابراین در این پژوهش مسئله کیفیت محیطی در این گونه سکونتگاه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. در این بررسی تلاش شده است تا با استخراج نگرش مردم نسبت به کیفیت محیطی محل سکونت خود، اولویت‌های ارتقاء کیفیت محیطی هر سکونتگاه مشخص شود. محله حصار در شهر همدان که به عنوان نمونه مطالعه در این پژوهش انتخاب شده است از جمله سکونتگاه‌های غیررسمی است که علی‌رغم اجرای طرح‌هایی برای ساماندهی و کیفیت بخشی به آن، همچنان جزو محلات فرودست شهر همدان به حساب می‌آید و از این رو، در این پژوهش تلاش شده است اولویت‌های ساماندهی آن با برداشت نظر ساکنین محله مشخص شود.

۲. اهمیت و ضرورت

حدود یک سوم جمعیت جهان در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند (Dubovyk et al, 2011). بنابراین این سکونتگاه‌ها برای درصد بالایی از جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه سرپناه ایجاد می‌کنند (Abbott, 2002). اسکان غیررسمی یا خودجوش شکل رایج رشد شهری در اکثر کشورهای در حال توسعه است که غالباً با بیشتر مناطق به صورت غیررسمی و بدون برنامه‌ریزی اشغال می‌شوند که این امر ناشی از نیاز شدید به مسکن به خصوص از سوی گروه‌های کم‌درآمد است (Zeilhofer & Topanotti, 2008). در حقیقت، سکونتگاه‌های غیررسمی محصول توزیع ناعادلانه قدرت، ثروت و خدمات در سطوح ملی و منطقه‌ای است. این امر در کشورهای جهان سوم وضعیت حادثتری نسبت به کشورهای پیشرفته به وجود آورده و در نتیجه این سکونتگاه‌ها در ایجاد مسکن، اشتغال، آموزش و بهداشت وضعیت ناگواری را بر شهر اصلی تحمیل نموده‌اند (Gilbert, 1994).

تلفیق ضرایب به دست آمده برای عوامل و متغیرها و با توجه به میانگین نارضایتی مردم از هر متغیر، اولویت‌های ارتقاء کیفیت محیطی محله حصار همدان مشخص شده است. شکل ۱ فرایند تحقیق را نمایش می‌دهد.

شکل ۱. فرایند تحقیق (منبع: نگارندگان)

۴. پیشینه تحقیق

اُون و وانگ (۲۰۱۳) در پژوهشی به ارزیابی وضعیت کالبدی سکونتگاه‌های غیررسمی می‌پردازند. در این پژوهش از ۲۴ شاخص محیطی استفاده شده است (Owen & Wong, 2013). در ایران نیز مطالعات و پژوهش‌های متعددی پیرامون سکونتگاه‌های غیررسمی صورت گرفته است که به بررسی ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها از جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی پرداخته‌اند. پیران در مجموعه مقالاتی که در مجله سیاسی اقتصادی در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ به چاپ رسانده به روشنی به واکاوی و بررسی وضعیت سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران می‌پردازد. وی در چند مقاله به بررسی دیدگاه‌های جامعه‌شناسی در ارتباط با شهر و شهرنشینی می‌پردازد و در آن‌ها دیدگاه‌های جامعه‌شناسان در ارتباط با سکونتگاه‌های

بنابراین تشخیص اولویت‌ها و انتخاب بهترین راهکارها امری ضروری است.

بنابراین در پژوهش حاضر، با انتخاب محله حصار در شهر همدان به عنوان نمونه مطالعه، سعی شده است تا مسئله کیفیت محیطی در آن مورد سنجش قرار گیرد. در این بررسی ضمن شناسایی عوامل اصلی در تبیین کیفیت محیطی این گونه سکونتگاه‌ها، اولویت‌های اقدام برای ساماندهی این محله نیز مشخص شده است.

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات اسنادی و نیز مشاهده میدانی انجام شده است. مبانی نظری پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای به دست آمده و شاخص‌های سنجش موضوع در جدولی به صورت مستند استخراج شده است. در مرحله بعد شاخص‌های استخراجی در نمونه‌ی مورد مطالعه برداشت شده و با استفاده از روش تحلیل عاملی، اهمیت عوامل اصلی مؤثر در کیفیت محیطی آن مشخص گردیده است. با توجه به این‌که دیدگاه‌های ساکنین درباره کیفیت محیطی، در زمره مهم‌ترین عوامل ارزیابی کیفیت و عملکرد این‌گونه سکونتگاه‌ها است؛ بنابراین در این پژوهش، ابتدا بر مبنای شاخص‌های استخراجی، اقدام به طراحی پرسشنامه‌ای بر مبنای طیف ۵ گانه لیکرت شده است که از ساکنین مورد پرسش قرار گرفته است. تعداد پرسشنامه‌ها در راستای معتبر بودن برای تحلیل نرم‌افزار SPSS بر اساس آزمون نمونه‌گیری کوکران، تعداد ۲۰۰ عدد (حجم جامعه = ۳۰۰۰ نفر، $Z = 1.96$ ، $d = 0.07$) در نظر گرفته شده است. با تکمیل پرسشنامه‌ها و وارد نمودن آن‌ها در نرم‌افزار SPSS اقدام به استخراج عوامل اصلی تأثیرگذار بر کیفیت محیطی با استفاده از روش تحلیل عاملی اکتشافی شده است. در ادامه، با استفاده از روش تحلیل رگرسیون چندمتغیره خطی، روابط عوامل استخراجی با کیفیت کلی محیط محله مورد سنجش قرار گرفته است. در نهایت با

قانونی، اقتصادی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی معرفی می‌کند (احدیان و شاکر اردکانی، ۱۳۹۲). زیاری و نوذری (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «ساماندهی و توانمندسازی اسکان غیررسمی شهر اهواز» با استفاده از روش تحلیل عاملی اولویت‌های ساماندهی و توانمندسازی نمونه مطالعه را به ترتیب در شاخص‌های اجتماعی، مدیریتی، خدماتی، بهداشتی، قانونی، کالبدی، اقتصادی و زیست‌محیطی معرفی می‌کند. زیاری و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی و تحلیل تطبیقی ویژگی‌های کالبدی، اقتصادی و اجتماعی سه سکونتگاه غیررسمی در شهر شیراز پرداخته‌اند. در این مطالعه مشخص شده است سکونتگاه‌های انتخابی در متغیرهای مختلفی همچون رضایت از محله، امکانات زندگی، هزینه و درآمد و ... متفاوت بوده است (زیاری و همکاران، ۱۳۹۲).

۵. مبانی نظری تحقیق

۱.۵. مفهوم سکونتگاه غیررسمی

اسکان غیررسمی، ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن بر پایه قواعد و قول و قرارهای خاص خود، به دست خود ساکنان این گونه مکان‌ها ساخته شده است (احدینژاد و علی‌پور، ۱۳۹۲). در زمینه یافتن نام مناسب برای این گونه سکونتگاه‌ها توافق همگانی وجود ندارد و از تعابیر «اسکان نابسامان و غیررسمی»، «اسکان خود انگیخته»، «اسکان غیرمتعارف»، «اسکان نابهنجار»، «حاشیه‌نشین و آلونک‌نشین» و ... یاد می‌شود. اسکان غیررسمی به مثابه یکی از چهره‌های بارز فقر شهری تعریف شده است که درون یا مجاور شهرها به شکلی خوردرو، فاقد مجوز ساختمان و برنامه رسمی شهرسازی با تجمعی از اقشار کم درآمد و سطح نازلی از کمیت و کیفیت زندگی شکل می‌گیرد و همان پدیده‌ای است که با عناوینی همچون حاشیه‌نشینی، اسکان غیررسمی، سکونتگاه‌های خوردرو و نابسامان و اجتماعات آلونکی خوانده می‌شود (صرافی، ۱۳۸۱ و رستم‌زاده، ۱۳۹۱).

غیررسمی را بیان می‌کند. همچنین در چند مقاله دیگر با عنوان شهرنشینی شتابان و ناهمگون (مسکن نابهنجار)، به طور کامل وضعیت مسکن در این سکونتگاه‌ها را به تصویر می‌کشد و در سال‌های اخیر با بیان وضعیت جدید در سکونتگاه‌های ایران، روند نو پدید اسکان‌نایابی در سکونتگاه‌های غیررسمی ایران را متذکر می‌شود. صرافی در پژوهش‌های متعدد ابتدا به بررسی و تعریف فقر شهری می‌پردازد و فقر مسکن را معضلی فراتر از فقر شهری می‌داند. وی سکونتگاه‌های غیررسمی را به عنوان واقعیتهایی اساسی و قابل ساماندهی در شهرها مطرح می‌کند و امنیت سکونت را به عنوان کلید اصلی ساماندهی معرفی می‌نماید و با توجه به تمامی مشکلات و راهکارها در جهت بهبود این سکونتگاه‌ها، تهیه یک سند ملی را به منظور بهبود شرایط سکونتگاه‌های غیررسمی ضروری می‌داند (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۳).

ایراندوست و صرافی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «یاس و امید در سکونتگاه‌های غیررسمی» به بررسی نظریه استاکس در سه نمونه از سکونتگاه‌های غیررسمی شهر کرمانشاه پرداخته‌اند و در این راستا شاخص‌هایی از هر محله به منظور مقایسه برداشت گردیده است. از شاخص‌های استفاده شده در این پژوهش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی (بعد خانوار، نسبت جنسی، نسبت خانوارهای دارای سرپرست زن، میزان باسواد اعضای خانوار، میزان باسواد سرپرست خانوار، میزان فعالیت، بیکاری، بار تکفل)، ویژگی‌های کالبدی (نفر در اتاق، اتاق برای خانوار، متوسط زیربنای خانوار، زیربنا برای هر نفر، متوسط مساحت زمین، متوسط فضای باز برای خانوار، متوسط فضای باز مسکن برای هر نفر، خانوار در هر واحد مسکونی) (ایراندوست و صرافی، ۱۳۸۶). احدیان و شاکر اردکانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تقویت مدیریت محلی، راهکاری در جهت توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی»، مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک میان سکونتگاه‌های غیررسمی را در ابعاد

حاشیه‌نشینی، می‌توان حاشیه‌نشینی را عبارت از کنار گذاشته‌شدگی یا به حاشیه رانده شدن برخی گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی از گستره نظام برنامه‌ریزی و توسعه اقتصادی-اجتماعی و به بیان دیگر شهروند زدایی از کم-درآمدها دانست. در تعریف هاروی، مفهوم حاشیه‌نشینی با عنوان زاغه‌نشینی آورده شده است. محلات زاغه‌نشین، آخرین چاره بازماندگان در تلاش بی‌امان برای به دست آوردن مزایای شهری است. این محلات از نظر مدرسه، شغل، جمع‌آوری زباله، روشنایی معابر، خدمات اجتماعی و هر چیز دیگری که به طور دسته‌جمعی فراهم می‌شود نیز بازنده هستند. محله زاغه‌نشین محله‌ای است که جمعیت آن نمی‌تواند در روند رقابت برای خدمات و کالاهای عمومی به نحو مؤثری شرکت جوید و بدین ترتیب کنترلی بر نحوه توزیع این خدمات و کالاها ندارد (زنگنه‌شهرکی و همکاران، ۱۳۹۳).

این تنوع در تعاریف، بر تنوع پدیده این سکونتگاه‌ها از نظر شکل‌گیری، مصالح ساختمانی، مشخصه کالبدی و ساکنان آن‌ها دلالت دارد (موسوی و همکاران، ۱۳۸۹).

سکونتگاه‌های غیررسمی نواحی مسکونی هستند که در آن‌ها گروهی از واحدهای مسکونی در زمین‌های بدون مالکیت قانونی ساخته می‌شوند یا به طور غیرقانونی مورد سکونت قرار می‌گیرند (Begu, 2003). سکونتگاه‌های غیررسمی محصول نوعی اسکان است که منها غیرقانونی و برنامه‌ریزی نشده دارند. بانک جهانی این سکونتگاه‌ها را بخش‌های مغفول مانده شهری می‌داند که از کیفیت نازل مسکن و محیط زیست در فشار است (کاظمیان و همکاران، ۱۳۹۱). اسکان غیررسمی یا غیرقانونی از نظر حق مالکیت، شرایط زندگی، تراکم، ترکیب خانواده، سطح امنیت و پیشرفت و میزان تغییر از شرایط متنوعی برخوردار است (اجزا شکوهی و همکاران، ۱۳۹۲).

در صورت هم معنا فرض نمودن اسکان غیررسمی و

جدول ۱. توصیفات محلات غیررسمی توسط پژوهشگران داخلی (کاظمیان و همکاران، ۱۳۹۱)

جنبه	توصیف	پژوهشگر
کالبدی	شکل‌گیری در بخش‌های غیرقابل سکونت و مکان‌های نامناسب	(رفیعیان و سرداری، ۱۳۸۷)
	احداث در بخش‌های فرو دست شهری و نبود سرویس‌های عمومی شهری	(هادی‌زاده‌بزار، ۱۳۸۴)
اجتماعی	فاقد انسجام اجتماعی مناسب در عینی که در برابر متجاوزین منسجم برخورد می‌کنند	(نقدی و صادقی، ۱۳۸۵)
	رواج ناهنجاری‌ها و آسیب‌های اجتماعی بیش از شهر به واسطه منشأ غیرقانونی	(حسین‌زاده‌دلیر، ۱۳۷۰)
حقوقی	منشأ غیرقانونی به همراه ساخت‌وساز غیرمجاز و غیراستاندارد	(غمامی و همکاران، ۱۳۸۶)

۲.۵. ویژگی‌های سکونتگاه‌های غیررسمی

در سطح جهانی، سازمان اسکان بشر به تعریف شاخص‌های کلی برای شناسایی محلات فقیرنشین در سطح جهان به شرح زیر پرداخته است. یک خانواده زاغه-نشین متشکل از یک یا گروهی از افراد که زیر یک سقف و در یک منطقه شهری زندگی می‌کنند می‌شود که فاقد یک مورد و یا تعداد بیشتری از پنج امکانات زیر است (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۳):

- منطقه مناسب برای زندگی کردن (بیش از سه نفر از یک اتاق استفاده نکنند)
- دسترسی به آب سالم (آبی که کافی و ارزان قیمت باشد و بدون تلاش فراوان به دست آید)
- دسترسی به امکانات بهداشتی اصلاح شده (توالت خصوصی یا عمومی به اشتراک گذاشته شده با تعداد اندکی از افراد)
- امنیت تصرف (از لحاظ عملی و قانونی موقعیت امن تصرف و محافظت در برابر تخلیه اجباری).

- مسکن بادوام (یک سازه دائمی به منظور فراهم نمودن محافظتی در برابر شرایط شدید آب و هوایی)

به میزان قابل توجهی بر میزان رضایتمندی ساکنان آن بیافزاید.

علی‌رغم مطالعات متعددی که با محوریت سکونتگاه‌های غیررسمی صورت پذیرفته است، لیکن دسته‌بندی جامع و یکدستی در خصوص عوامل مؤثر بر کیفیت محیطی این‌گونه سکونتگاه‌ها تبیین نشده است. بنابراین به منظور شناسایی شاخص‌ها، از مطالعات و پژوهش‌های انجام شده در این حوزه کمک گرفته شده است. شاخص‌های استخراجی در یک دسته‌بندی اولیه در قالب چهار بعد تسهیلات و امکانات، وضعیت اجتماعی، ساختار کالبدی محله و کیفیت بصری قرار گرفته‌اند. در جدول ۲ شاخص‌های ارزیابی کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی به صورت مستند گردآوری شده است.

۶. معرفی نمونه مطالعاتی

گسترش کالبدی شهرها معمولاً با بلعیده شدن نقاط روستایی اطراف شهر توسط بافت در حال توسعه همراه است. شهر همدان نیز همانند بسیاری از شهرهای دیگر از این امر مستثنا نبوده و در طی فرآیند گسترش کالبدی خود، روستاهای متعددی را در بر گرفته است. در جریان تهیه اولین طرح جامع و تفصیلی شهر در سال ۱۳۴۴ که توسط مهندسان مشاور مرجان انجام گرفت تقریباً هیچ یک از محلات و سکونتگاه‌های فقیرنشین موجود، یا وجود نداشتند و یا اینکه تنها به عنوان نقاط روستایی خارج از شهر شناخته می‌شدند. پس از وقفه‌ای طولانی در روند تهیه طرح‌های توسعه شهری، در سال ۱۳۶۲ تهیه طرح جامع و تفصیلی شهر همدان به مهندسین مشاور مژدا واگذار گردید.

حاشیه‌نشینی با این مفهوم که خانوارها و افرادی که در محدوده شهرها از نظر سکونت، بهداشت، خدمات عمومی و اجتماعی و تسهیلات زیربنایی شهری، در شرایط نامطلوب زندگی می‌کنند و این افراد به علت عدم برخورداری از سرمایه، مهارت فنی و حرفه‌ای برای اشتغال در اقتصاد شهری، اکثراً در فعالیت‌هایی درگیرند که در بازار کار شهر، غیر مولد تلقی می‌شوند (حکیمی و همکاران، ۱۳۹۰).

اسکان غیررسمی به شیوه و فضای خاصی از زندگی گفته می‌شود که در تمامی جهات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، کالبدی، حقوقی، سابقه استقرار، نحوه شکل‌گیری و سیر تحولات تاریخی با کل شهر و بخش مجاور خود تفاوت اساسی و فاحشی دارد. مسکن غیرمعمول، خیابان‌ها و کرچه‌های تنگ و باریک، مشکلات زیست‌محیطی و بهداشتی، فزونی و تراکم جمعیت، فقر فرهنگی و آسیب اجتماعی، آسیب‌پذیری در برابر حوادث طبیعی، سطح پایین برخورداری از تأسیسات و خدمات شهری، اشتغال غالب در مشاغل غیررسمی، تصرف غیرقانونی زمین و عدم مالکیت قانونی بر آن و ... از ویژگی‌های اسکان غیررسمی است (احدنژاد و علی‌پور، ۱۳۹۲).

۳.۵. کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی و شاخص‌های آن

اگرچه برای تشخیص سکونتگاه‌های غیررسمی شاخص‌های متنوعی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و ... مطرح می‌شوند، اما مشخصات کیفیت محیطی این سکونتگاه‌ها به شکل نمایانی این محلات را از سایر نقاط شهر متمایز می‌سازد. از سوی دیگر با توجه به اینکه مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در میزان رضایتمندی فرد از سکونت در یک محله، مسکن و شرایط محیطی آن می‌باشد (Westaway, 2006)، بنابراین می‌توان اذعان داشت که ارتقای کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی می‌تواند

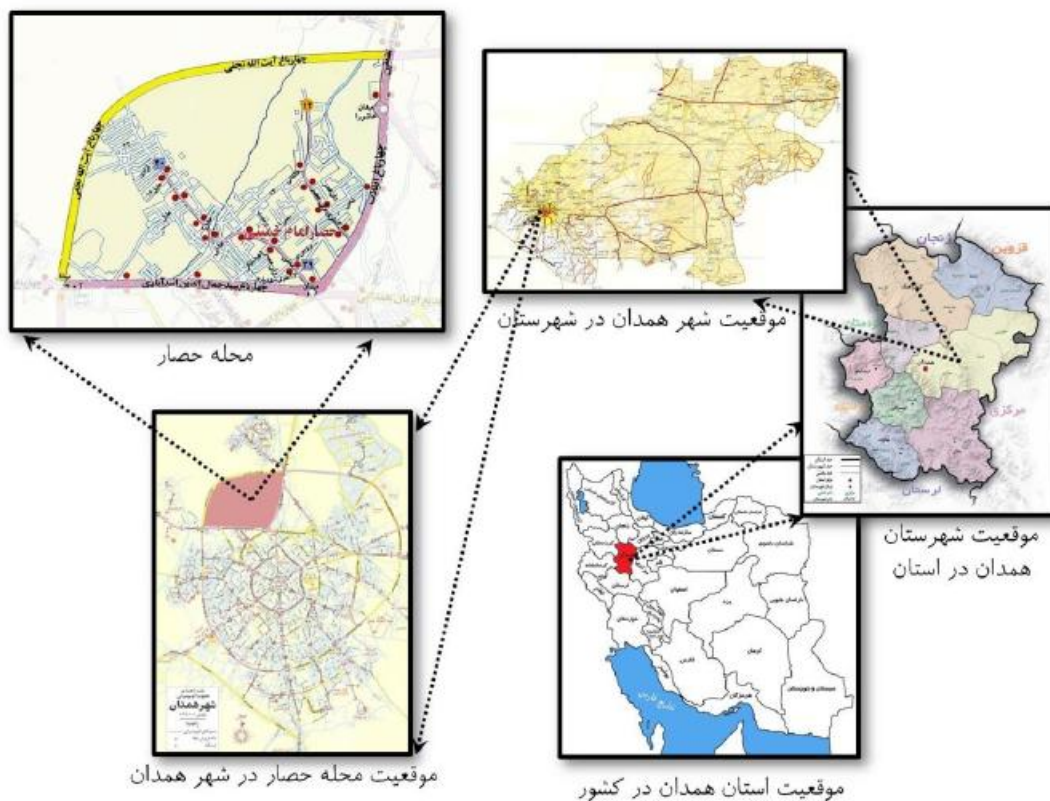
جدول ۲. مستندسازی شاخص‌های تأثیرگذار بر کیفیت محیطی در سکونتگاه‌های غیررسمی (منبع: نگارندگان)

ابعاد	شاخص‌ها	پیری و همکاران (۱۳۹۱)	طیبتیان و منصوری (۱۳۹۲)	حسینی و چینی چیان (۱۳۹۰)	حاتمی‌نژاد و حسین‌اروغی (۱۳۸۸)	زیاری و نوذری (۱۳۸۸)	حاتمی‌نژاد و همکاران (۱۳۸۵)	بشایان و همکاران (۱۳۹۰)	صداقت‌رستنی و همکاران (۱۳۹۰)	ایران‌نوست و همکاران (۱۳۹۳)	Bonaiuto et al. (2003, 2006, 2015)	Usamah et al. (2014)	Owen & Wong (2013)	Marais & Nemas (2013)
تهسیلات و امکانات	خدمات بهداشتی و درمانی	✓			✓					✓	✓		✓	
	خدمات آموزشی	✓			✓					✓	✓		✓	
	کاربری‌های خدماتی و تجاری محلی	✓	✓				✓				✓		✓	
	فضاهای سبز محلی	✓	✓		✓						✓			
	دسترسی به آب، برق و گاز	✓	✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓	✓
	فضاهای عمومی و تفریحی	✓			✓						✓		✓	
	خدمات‌رسانی مدیریت شهری	✓								✓				✓
وضعیت اجتماعی	مبلمان شهری										✓		✓	
	تعاون و مشارکت	✓	✓		✓						✓		✓	
	ناهنجاری‌های اجتماعی	✓					✓			✓			✓	
	ایمنی و امنیت	✓	✓							✓			✓	
ساختار کالبدی محله	حضور مردم در فضاها	✓									✓		✓	
	خطرپذیری بلایا و فقدان ایمنی	✓						✓	✓		✓			
	مشاغل کارگاهی مزاحم و ناسازگار	✓						✓	✓			✓		
	ساختار معابر و شبکه دسترسی	✓						✓	✓		✓		✓	
	کیفیت معابر و پیاده‌روها	✓						✓	✓		✓		✓	
	خانه‌های خالی	✓												
	کوچه‌های تنگ و باریک							✓			✓	✓	✓	
	نواحی بی‌دفاع و غیرقابل رؤیت	✓												
	شیب و کیفیت اراضی پست	✓						✓				✓	✓	
	اراضی خالی	✓												
کیفیت بصری	ساختمان‌های مخروبه	✓									✓	✓	✓	
	فعالیت‌های نامتعارف (زیاله جمع کثی)	✓						✓						
	تردد وسایل نقلیه و موتورسیکلت	✓									✓		✓	
	نور و روشنایی	✓	✓								✓		✓	
	کیفیت نمای ابنیه و دیوارنویسی	✓						✓			✓	✓	✓	✓
پاکیزگی و بهداشت محیط	✓	✓								✓		✓	✓	

با سایر نقاط شهری کشور بوده است. به عبارت دیگر روند مهاجرت‌های روستا - شهری بشدت کاسته شده اما روند جابجایی‌های جمعیتی در سطح شهر (در قالب مهاجرت افراد فقیر سایر محلات به محلات دارای اسکان نامتعارف و فقیرنشین) هنوز به قوت خود باقی است (مهندسین مشاور تدبیر شهر، ۱۳۸۵).

محل حصار از جمله محلات فقیرنشین شهر همدان محسوب می‌شود که دارای هسته روستایی است. بدین ترتیب گسترش کالبدی محلّه مذکور بر روی اراضی کشاورزی روستای حصار صورت پذیرفته و این رشد همچنان ادامه دارد. وضعیت موجود محلّه حصار نشان دهنده این است که ساخت و سازهای فاقد کنترل همچنان در بخش‌های مختلف به ویژه در اراضی کشاورزی اطراف صورت می‌گیرد.

در این طرح تمامی سکونتگاه‌های فقیرنشین موجود در محدوده قانونی شهر قرار گرفته و از نظر قانونی تثبیت گردیدند. لازم به ذکر است در این طرح محلات (سکونتگاه‌های) غیررسمی تحت عنوان محلات حاشیه‌نشین معرفی گردیده‌اند. با توجه به مشکلات پیش آمده در طرح جامع و تفصیلی سال ۶۴ در سال ۸۱ تجدید نظر این طرح‌ها به مشاور طرح و تدوین واگذار گردید و نهایتاً در سال ۸۴ به تصویب رسید. در این طرح نیز محلات و سکونتگاه‌های غیررسمی در طرح توانمندسازی تحت عنوان محلات حاشیه‌نشین معرفی شدند. همچنین در طرح جدید بخش اعظمی از اراضی پیشنهادی اطراف محلات فقیرنشین که به کاربری‌های مختلف مسکونی و ... اختصاص داده شده بود، مورد تجدید نظر قرار گرفته و بخش زیادی از این اراضی به اراضی حفاظت شده تبدیل شدند. وضعیت کنونی محلات فقیرنشین در همدان مشابه

شکل ۲. معرفی موقعیت محلّه حصار شهر همدان (منبع: نگارندگان)

متغیر انجام گرفته است. خروجی بعدی تحلیل عاملی مربوط به آزمون KMO است. مقدار KMO همواره بین ۰ و ۱ است. در صورتی که مقدار مورد نظر کمتر از ۰/۵۰ باشد، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهند بود، و اگر مقدار آن بین ۰/۵۰ تا ۰/۶۹ باشد، بایستی با احتیاط بیشتر به تحلیل عاملی پرداخت. اما در صورتی که این مقدار بیشتر از ۰/۷۰ باشد، همبستگی موجود میان داده‌ها برای تحلیل داده‌ها مناسب خواهد بود. از سوی دیگر برای اطمینان از مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی باید از آزمون بارتلت استفاده کرد. آزمون بارتلت این فرضیه را که ماتریس همبستگی‌های مشاهده شده، متعلق به جامعه‌ای با متغیرهای ناپسته است، می‌آزماید. به همین دلیل است که قبل از تحلیل عاملی باید به تشکیل ماتریس همبستگی بین متغیرها اقدام کرد. اگر ماتریس همبستگی واحد باشد برای تحلیل عاملی نامناسب است، آزمون بارتلت هنگامی معنادار است که احتمال وابسته به آن کمتر از ۰/۰۵ باشد. مطابق با جدول ۳ مقدار عددی آزمون KMO در این پژوهش برابر با ۰/۷۳۶ به دست آمد که به معنی آن است که همبستگی موجود میان داده‌ها برای تحلیل داده‌ها مناسب خواهد بود. خروجی بعدی مربوط به آزمون بارتلت می‌باشد. مطابق با جدول ۳ مقدار آزمون بارتلت در حد پذیرش قرار دارد (سطح معناداری، $\text{Sig}=0/000$).

جدول ۳. مقادیر آزمون‌های آلفای کرونباخ، کایزر مییر و بارتلت در شناسایی کیفیت محیطی محله حصار (منبع: نگارندگان)

آلفای کرونباخ		۰/۸۷۴
آزمون کفایت نمونه‌گیری کایزر مییر		۰/۷۳۶
آزمون کرویوت بارتلت	کای اسکوتر	۲۰۱۵/۴۳۳
	درجه آزادی	۵۲۸
	سطح معناداری	۰/۰۰۰

بعد از کنترل و مناسبیت آزمون‌های آماری، که داده‌های خام را برای کاربست در تحلیل عاملی آزمایش و سنجش

مساحت زیرساخت و ساز این محله در حدود ۲۵۰ هکتار است که جمعیتی بیش از ۳۰ هزار نفر را در خود جای داده است. از جمله مشخصه‌های این محله می‌توان به وضعیت نامناسب سطح معابر، سرانه بسیار پایین کاربری‌های خدماتی و بهداشتی، درصد بالای مشاغل غیررسمی و بی‌سود سرپرستان خانوار و نیز فقدان سند رسمی مالکیت برای اغلب منازل اشاره کرد (برگرفته از مطالعات مهندسی مشاور تدبیر شهر، ۱۳۸۵). شکل ۲ موقعیت محله حصار را نمایش می‌دهد.

اگرچه از سال ۱۳۸۵ دستگاه‌های اجرایی شهر همدان پروژه‌های مختلف کالبدی، زیرساختی، اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماعی را در محله حصار همدان به اجرا رسانده‌اند؛ اما وضعیت این محله به لحاظ سطح امکانات و کیفیت محیط نامطلوب است. در مشاهدات میدانی صورت گرفته نیز وضعیت نابسامان رودخانه، کمبود ایستگاه‌های تاکسی و اتوبوس، وجود سد معبر و دست-فروشان، کیفیت پایین شبکه معابر، مشکلات ترافیکی، حضور معنادان، سیما و منظر نامطلوب، کمبود مراکز تفریحی به‌ویژه برای کودکان و مشکلات جمع‌آوری فاضلاب و آب‌های سطحی کاملاً مشهود است.

۷. یافته‌های تحقیق

پس از استخراج اطلاعات از پرسشنامه‌ها و وارد کردن آن‌ها در نرم‌افزار SPSS اقدام به تشکیل ماتریس اولیه اطلاعات گردید. این ماتریس از ۲۰۰ ردیف (هر ردیف به ازای یک پرسشنامه) و ۲۷ ستون (هر ستون به ازای یک متغیر) تشکیل گردیده است. مطابق با انجام مدل به دست آمده، در نمونه مطالعاتی مقادیر عددی متغیر «تردد وسایل نقلیه و موتورسیکلت» در جدول اشتراکات کمتر از ۰/۴ به دست آمد و در نتیجه این متغیر برای انجام تحلیل عاملی مناسب نبوده و از مجموعه متغیرها کنار گذاشته شد، که این مورد قدرت تبیین‌کنندگی مدل و مقدار آماره KMO را افزایش می‌دهد. در نهایت و در اجرای بعدی تحلیل با ۲۶

و شرط سوم اینکه واریانس تبیین شده هر عامل باید به تنهایی بالاتر از ۱۰ باشد، که معمولاً در مطالعات شهری شرط سوم محقق نمی‌شود.

مطابق با جدول ۴ در نهایت ۷ عامل به عنوان عوامل تبیین‌کننده کیفیت محیطی محله حصار همدان مشخص گردید. مقدار ویژه کلیه این عوامل استخراجی بیشتر از ۱ می‌باشد. همچنین درصد واریانس برای عامل اول برابر با ۱۳/۹۸، برای عامل دوم برابر با ۱۲/۱۳ و برای عامل سوم برابر با ۱۰/۸۱ درصد می‌باشد. در نهایت، مجموع واریانس تجمعی این ۷ عامل استخراجی برابر با ۶۶/۳۴ می‌باشد یعنی در مجموع حدود ۶۶/۳۴ درصد از کیفیت محیطی محله حصار همدان را تبیین می‌کنند که آماره قابل قبولی می‌باشد.

می‌نمایند، به محاسبه ماتریس مقدماتی پرداخته می‌شود، که در آن واریانس تبیین‌شده به وسیله هر عامل مشخص می‌گردد. به عبارت دیگر ماتریس مربوطه که در قالب جدول واریانس تبیین شده نشان داده می‌شود، به روشنی مشخص می‌کند که برآیند تحلیل عاملی در کاهش و خلاصه‌سازی شاخص‌ها و سنجش‌های کیفیت به چند عامل نهایی منتهی شده است و مهم‌تر اینکه سهم هر یک از عوامل مربوطه در تبیین کیفیت به چه میزان بوده است.

در ارتباط با تعیین نهایی تعداد عوامل تبیین‌کننده کیفیت محیطی باید به لحاظ آماری سه شرط را رعایت نمود. شرط اول توجه به این نکته است که مقادیر ویژه مربوط به تمامی عوامل باید بالاتر از ۱ باشد. شرط دوم رعایت مقدار واریانس تجمعی است که مجموع واریانس تجمعی عوامل استخراج شده نهایی باید بالاتر از ۶۰ باشد

جدول ۴. مجموع واریانس تبیین‌شده عوامل موثر بر کیفیت محیطی محله حصار همدان (منبع: نگارندگان)

عوامل	مجموع ضرایب عاملی چرخش داده شده		
	مقدار ویژه	درصد از واریانس	درصد از واریانس تجمعی
۱	۳/۴۰	۱۳/۹۸	۱۳/۹۸
۲	۲/۹۵	۱۲/۱۳	۲۶/۱۰
۳	۲/۶۳	۱۰/۸۱	۳۶/۹۱
۴	۲/۲۷	۹/۳۳	۴۶/۲۴
۵	۱/۸۴	۷/۵۶	۵۳/۸۱
۶	۱/۷۴	۷/۱۵	۶۰/۹۶
۷	۱/۳۱	۵/۳۸	۶۶/۳۴

به نوعی مهم‌ترین مرحله تحلیل عاملی است، زیرا هیچ ملاک مشخصی در این زمینه وجود ندارد و با یقین کامل نمی‌توان گفت که متغیرهای مرتبط با هر یک از عوامل چه چیز مشترک یا چه واقعیاتی را نشان می‌دهند. این مرحله به شکل زیر انجام گرفته است:

عامل اول: این عامل ۱۳/۹۸ درصد از کل واریانس را توضیح می‌دهد. این عامل بیشترین نقش را در تبیین کیفیت محیطی ایفا می‌کند. با ملاحظه ماتریس عاملی دوران یافته

در این مرحله و بعد از تعیین واریانس هر یک از عوامل تبیین‌کننده کیفیت محیطی، ماتریس عاملی را دوران داده تا هر یک از شاخص‌های مربوطه بیشترین ارتباط را با عوامل ۷ گانه به دست آورند و شرایط را برای نام‌گذاری و شناسایی عوامل، تسهیل نمایند. بعد از ایجاد ماتریس دوران یافته عوامل و با استفاده از جایگاه شاخص‌های ۲۶ گانه تبیین‌کننده کیفیت محیطی در عوامل ۷ گانه، باید عوامل را تفسیر و نام‌گذاری نمود. این مرحله

عامل چهارم: این عامل با متغیرهای «خطرپذیری بلایا و فقدان ایمنی»، «ساختار معابر و شبکه دسترسی»، «شیب و کیفیت اراضی پست» و «اراضی خالی» ارتباط دارد و ۹/۳۳ درصد از کل واریانس را توضیح می‌دهد. این عامل را می‌توان «ساختار کالبدی» نام‌گذاری کرد.

عامل پنجم: این عامل ۷/۵۶ درصد از واریانس را توضیح می‌دهد و با متغیرهای «فضای سبز محلی»، «فضاهای عمومی و تفریحی»، «مبلمان شهری» و «کیفیت معابر و پیاده‌روها» ارتباط تنگاتنگی را دارا می‌باشد. بنابراین این عامل را می‌توان «تسهیلات رفاهی» نام‌گذاری نمود.

عامل ششم: سهم این عامل در تبیین واریانس ۷/۱۵ درصد می‌باشد و با متغیرهای «مشاغل کارگاهی مزاحم و ناسازگار»، «خانه‌های خالی» و «ساختمان‌های مخروبه» ارتباط معناداری دارد. این عامل را می‌توان «کاربری‌های ناسازگار» نامید.

عامل هفتم: سهم این عامل در تبیین واریانس ۵/۳۸ درصد است و با متغیرهای «تعاون و مشارکت» و «حضور مردم در فضاها» ارتباط معناداری دارد. این عامل را می‌توان «سرزندگی اجتماعی» نام نهاد.

و با توجه به بار عاملی متغیرهای مربوط به این عامل مشاهده می‌شود که این عامل با متغیرهای «خدمات‌رسانی مدیریت شهری»، «فعالیت‌های نامتعارف»، «نور و روشنایی»، «کیفیت نمای ابنیه و دیوارنویسی» و «پاکیزگی و بهداشت محیط» بیشترین ارتباط را دارا می‌باشد. در نتیجه این عامل را می‌توان تحت عنوان «آراستگی محیط» تفسیر و نام‌گذاری کرد.

عامل دوم: این عامل ۱۲/۱۳ درصد از کل واریانس را توضیح می‌دهد و با توجه به نتایج با متغیرهای «خدمات بهداشتی و درمانی»، «خدمات آموزشی»، «کاربری‌های خدماتی و تجاری محلی» و «دسترسی به آب، برق و گاز» بیشترین رابطه را دارا می‌باشد. این عامل را می‌توان «خدمات ضروری» نام نهاد.

عامل سوم: سهم این عامل در تبیین و توضیح واریانس ۱۰/۸۱ درصد می‌باشد. این عامل با متغیرهای «ناهنجاری‌های اجتماعی»، «ایمنی و امنیت»، «کوچه‌های تنگ و باریک» و «نواحی بی‌دفاع و غیرقابل رؤیت» بیشترین ارتباط را دارا می‌باشد. این عامل را می‌توان «امنیت محیطی» نام‌گذاری نمود.

جدول ۵. اولویت‌بندی متغیرهای ارتقاء کیفیت محیطی محله حصار شهر همدان (منبع: نگارندگان)

اولویت	متغیر	ضریب بار عاملی (z)	ضریب بتای عامل (y)	میانگین ناراضی (z)	امتیاز نهایی (x×y×z)
۱	خدمات بهداشتی و درمانی	۰/۶۰۳	۰/۴۱۳	۳/۹۴	۰/۹۸۱
۲	فضاهای عمومی و تفریحی	۰/۵۷۰	۰/۳۵۷	۳/۶۶	۰/۷۴۵
۳	مبلمان شهری	۰/۴۲۲	۰/۳۵۷	۴/۲۱	۰/۶۳۴
۴	ایمنی و امنیت	۰/۵۱۷	۰/۳۳۹	۳/۵۸	۰/۶۲۷
۵	کیفیت معابر و پیاده‌روها	۰/۴۰۳	۰/۳۵۷	۴/۰۷	۰/۵۸۶
۶	نور و روشنایی	۰/۳۵۲	۰/۳۸۸	۳/۸۲	۰/۵۲۲

چندمتغیره خطی (و با روش گام به گام)، ضریب بتا برای عوامل مشخص می‌شود. بر این اساس بیشترین ضریب بتا مربوط به عوامل دوم، اول، پنجم و سوم است که به ترتیب

پس از تعیین عوامل اصلی موثر بر کیفیت محیطی محله حصار، باید به رابطه میان این عوامل و کیفیت محیطی محله پی برد. به همین منظور با استفاده از تحلیل رگرسیون

های سنگین تأمین کلیه خدمات مورد نیاز ساکنین، نیاز به برنامه‌ریزی و اولویت‌بندی نیازمندی‌های این محلات را ضروری می‌سازد.

در پژوهش حاضر با هدف ارزیابی کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی به بررسی متغیرهای اصلی کیفیت محیطی در محله حصار شهر همدان پرداخته شده است. در این پژوهش، متغیرهای اصلی کیفیت محیطی در سکونتگاه‌های غیررسمی از منابع داخلی و خارجی، استخراج شده و از طریق پرسشنامه از ساکنین محله برداشت شده است. داده‌های حاصل از پرسشنامه‌ها در نرم‌افزار SPSS وارد شده و با استفاده از مدل تحلیل عاملی اکتشافی و رگرسیون چندمتغیره خطی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. بر اساس مدل تحلیل عاملی، متغیرهای کیفیت محیطی در قالب ۷ عامل شامل «آراستگی محیط»، «خدمات ضروری»، «امنیت محیطی»، «ساختار کالبدی»، «تسهیلات رفاهی»، «کاربری‌های ناسازگار» و «سرزندگی اجتماعی» دسته‌بندی شده‌اند. همچنین بر اساس مدل رگرسیون چندمتغیره خطی، عوامل «خدمات ضروری»، «آراستگی محیط»، «تسهیلات رفاهی» و «امنیت محیطی» به ترتیب بیشترین تأثیر را در تبیین کیفیت محیطی محله حصار داشته‌اند. در نهایت نیز، با ضرب سه مقدار عددی «ضریب بار عاملی»، «ضریب بتای عامل» و «میانگین نارضایتی» به اولویت‌بندی متغیرهای ارتقاء کیفیت محیطی محله حصار پرداخته شده است (جدول ۵). در ادامه به برخی نتایج کلی قابل تعمیم از این پژوهش برای ارتقاء کیفیت محیطی سکونتگاه‌های غیررسمی اشاره شده است:

- با توجه به اینکه ارتقاء کیفیت محیط نیازمند تأمین خدمات و تسهیلات متنوعی است که به همکاری ترجمان‌های مختلف نیازمند است؛ لذا اولویت‌بندی نیازهای هر محله و تقسیم وظایف ارگان‌های مختلف امری ضروری است.
- علی‌رغم اینکه سکونتگاه‌های غیررسمی از جنبه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی دارای وجوه مشترک

برابر با ۰/۴۱۳، ۰/۳۸۸، ۰/۳۵۷ و ۰/۳۳۹ می‌باشد. در ادامه می‌توان با ضرب سه مقدار «ضریب بار عاملی متغیر»، «بتای عامل» و «میزان نارضایتی متغیر»، به رتبه‌بندی متغیرها به عنوان اولویت‌های ساماندهی کیفیت محیطی محله حصار دست یافت (میزان نارضایتی از تفاضل میانگین رضایتمندی متغیر از عدد شش به دست می‌آید). در جدول ۵، متغیرهای دارای اولویت برای ارتقاء کیفیت محیطی محله حصار شهر همدان مشخص شده است.

همان‌طور که در جدول فوق مشخص شده است از میان ۶ متغیر دارای اولویت، ۳ متغیر مربوط به عامل «تسهیلات رفاهی» و یک متغیر مربوط به هر یک از عوامل «خدمات ضروری»، «امنیت محیطی» و «آراستگی محیط» هست، که ضروری است اقدامات اجرایی به منظور ارتقاء شرایط آن‌ها در دستور کار قرار گیرد.

۸. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

امروزه شهرنشینی به عنوان شکل غالب اسکان جمعیت در جهان با رشدی سریع همراه شده است. همین امر سبب شده بسیاری از شهرهای بزرگ توان پاسخگویی به تمام نیازهای ساکنین را نداشته باشند و در این میان اقشار فقیر و تازه‌وارد از بسیاری خدمات و تسهیلات شهری بی‌بهره خواهند ماند. شرایط متفاوت محلات مختلف شهر در دسترسی به خدمات شهری به مرور بر جدایی‌گزینی طبقات اقتصادی و اجتماعی شهر دامن زده و در نهایت اقشار فقیر در سکونتگاه‌هایی با نازل‌ترین سطح امکانات، اسکان خواهند یافت. سکونتگاه‌های غیررسمی به عنوان شکل غالب اسکان اقشار فقیر در شهرهای بزرگ، از جهات مختلف بر نظام شهر تأثیر منفی گذاشته و از همین رو به یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های مدیریت شهری تبدیل شده‌اند. یکی از ویژگی‌های بارز سکونتگاه‌های غیررسمی، نامناسب بودن شرایط کیفیت محیطی این نواحی است که توجه دولتمردان و مدیران شهری را برای ارتقاء شرایط آن‌ها جلب نموده است. با این وجود، زمان‌بر بودن و هزینه‌

مورد نمونه مطالعه نیز جزو اولویت‌ها مشخص شده است. ایمنی و امنیت از یکسو متأثر از عوامل مختلف محیطی، فرهنگی و اقتصادی است و از سوی دیگر به عنوان یکی از شاخص‌های تأثیرگذار بر کیفیت محیط شناخته می‌شود. توجه به مسئله امنیت نه تنها برای خود محله ضروری است بلکه به سبب تحت‌الشعاع قرار دادن محلات پیرامونی و سایر فضاها همگانی شهر حائز اهمیت است.

در پایان باید اشاره شود اگرچه در پژوهش حاضر، صرفاً به ارزیابی کیفیت محیطی یک سکونتگاه غیررسمی پرداخته شده است، اما خروجی‌های آن نشان می‌دهد که متغیرها و مدل ترکیبی استفاده شده در پژوهش به نحو مطلوبی پاسخگویی هدف پژوهش بوده‌اند. از یکسو، شناسایی اصلی‌ترین متغیرهای کیفیت محیطی و استفاده از آن‌ها در پرسشنامه‌ها به ارزیابی همه‌جانبه مسئله کمک کرده است و از سوی دیگر، بهره‌گیری از مدل ترکیبی تحلیل عاملی و رگرسیون چندمتغیره، وزن‌دهی به عوامل و امتیازات نهایی را کاملاً وابسته به نظرات ساکنین (و فارغ از مداخله نظرات شخصی و کارشناسی) به دست داده است.

تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از مطالعات رساله دکتری محمدرضا حقی است که با راهنمایی دکتر حسن سجاذزاده و مشاوره دکتر محمدسعید ایزدی در دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی سینا همدان در حال انجام است.

فراوان هستند اما تفاوت این محلات به‌ویژه در ابعاد محیطی ارائه برنامه‌ها و طرح‌های اختصاصی هر محله را ضروری می‌کند. در حقیقت، یکی از علل اصلی شکست طرح‌های ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی، استفاده از شرح خدمات، ضوابط و راهکارهای یکدست (تیپ) برای محلاتی است که زمینه‌ها و مشکلات متفاوتی با هم داشته‌اند.

- اگرچه دولت و شهرداری مسئول رسیدگی و تأمین نیازمندی‌های محلات شهری هستند اما باید توجه داشت که بدون مسئولیت‌پذیری ساکنین در حفظ و نگهداری از مواردی همچون مبلمان شهری، فضاها، عمومی و تفریحی و ... خدمات ارائه شده در مدت کوتاهی با افت کیفیت همراه خواهند شد. لذا جلب مشارکت ساکنین در ساماندهی محلات، فرهنگ‌سازی و آموزش اصول شهروندی هم‌زمان با ساماندهی کالبدی محلات ضروری است.
- با توجه به اینکه ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی غالباً با از اقبال کم درآمد شهر هستند و کیفیت فضاها داخلی (مسکن) آن‌ها از استانداردهای مناسبی برخوردار نیست لذا تأمین تسهیلات و خدمات شهری برای این اقشار ضرورت بیشتری دارد. در حقیقت، مدیران شهری باید در توزیع تسهیلات رفاهی شهر توجه بیشتری به این محلات داشته باشند.
- یکی از فرصت‌های موجود در سکونتگاه‌های غیررسمی ارزش پایین زمین نسبت به سایر نقاط شهر است. از همین رو، پیشنهاد می‌شود در جانمایی برخی فضاها، تفریحی و خدماتی در مقیاس منطقه یا شهر استفاده از اراضی این محلات در اولویت قرار گیرد. در این صورت ضمن کاهش هزینه‌های اجرای پروژه‌ها، زمینه توسعه و ارتقاء کیفیت این محلات نیز فراهم می‌شود.
- یکی از مشکلات اصلی که سکونتگاه‌های غیررسمی با آن درگیر هستند مسئله «ایمنی و امنیت» است که در

منابع

- اجزا شکوهی، م.، شیرازی، ع.، حداد مقدم، ز. ۱۳۹۲. بررسی عوامل مؤثر بر ارتقا کیفیت زندگی شهری در سکونتگاه غیررسمی، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره ۲۱، صص ۵۹-۷۹
- احدنژاد، م.، علی‌پور، س. ۱۳۹۲. بررسی روند مداخله در مناطق اسکان غیررسمی با تاکید بر سیاست تخریب و پاکسازی، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، شماره ۱۴، صص ۲۱-۴۰
- احدیان، ا.، شاکر اردکانی، ر. ۱۳۹۲. تقویت مدیریت محلی، راهکاری در جهت توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، نشریه مدیریت شهری، شماره ۳۲، صص ۳۱۱-۳۲۶
- ایراندوست، ک.، صرافی، م. ۱۳۸۶. یاس و امید در سکونتگاه‌های غیررسمی، نشریه رفاه اجتماعی، شماره ۲۶، صص ۲۰۱-۲۲۱
- ایراندوست، ک.، اعظمی، م.، تولایی، ر. ۱۳۹۳. شاخص‌های تعریف و تعیین سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران، نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شماره ۲۱، صص ۴۳-۶۰
- بمانیان، م.، رضایی‌راد، ه.، مهردادیان، ا. ۱۳۹۰. سنجش اثرات مهاجرت به عنوان مهم‌ترین عامل در تشخیص گستره فقر شهری سکونتگاه‌های غیررسمی با استفاده از GIS، فصلنامه آمایش محیط، شماره ۱۵، صص ۱۲۵-۱۴۶
- پیری، ع.، زالی، ن.، تقیلو، ع. ا. ۱۳۹۱. امکان‌سنجی بکارگیری رهیافت‌های توانمندسازی در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه گلشهر مشهد، نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، شماره ۱۲، صص ۱۱۹-۱۳۴
- حاتمی‌نژاد، ح.، سیف‌الدینی، ف.، میره، م. ۱۳۸۵. بررسی شاخص‌های مسکن غیررسمی در ایران، نشریه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۸، صص ۱۲۹-۱۴۵
- حاتمی‌نژاد، ح.، حسین‌اوغلی، ج. ۱۳۸۸. بررسی تطبیقی برخی شاخص‌ها در سکونتگاه‌های غیررسمی اطراف کلانشهر تهران، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، شماره ۱۲، صص ۷-۲۹
- حسین‌زاده‌دلیر، ک. ۱۳۷۰. حاشیه‌نشینی: در جستجوی معنی و مفهوم، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۴۵ و ۴۶، صص ۶۴-۶۸
- حسینی، س. ه.، چینی‌چیان، م. ۱۳۹۰. تحلیلی از ویژگی‌های اسکان غیررسمی در شهر اراک، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، شماره ۵، صص ۵۷-۸۲
- حکیمی، ه.، پورمحمدی، م.، پرهیزکار، ا.، مشکینی، ا.، پورطاهری، م. ۱۳۹۰. ارزیابی شاخص‌های کمی و کیفی مسکن در سکونتگاه‌های غیررسمی ایران، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، شماره ۴۴، صص ۱۹۷-۲۱۰
- رستم‌زاده، ی. ۱۳۹۱. ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی در محلات شهری با بررسی نگرش ساکنین محلی، نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۹، صص ۳۲۱-۳۳۶
- رفعیان، م.، سرداری، م. ۱۳۸۷. مدل‌سازی رشد سکونتگاه‌های غیررسمی با تاکید بر سیستم‌های پشتیبانی تصمیم‌گیری، نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۲، صص ۶۱-۷۶
- زنگنه‌شهرکی، س.، گلین شریف‌الدینی، ج.، حسن‌زاده، د.، سالاری‌مقدم، ز. ۱۳۹۳. تحلیل فضایی کیفیت زندگی در سکونتگاه‌های غیررسمی منطقه کلانشهری تهران، نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۱، صص ۱۷۷-۱۹۶

- زیاری، ک. ، نوذری، آ. ۱۳۸۸. ساماندهی و توانمندسازی اسکان غیررسمی شهر اهواز، نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۶۸، صص ۲۱-۳۶
- زیاری، ک. ، سالاروندیان، ف. ، قنبری‌نسب، ع. ، حبیبی، ل. ۱۳۹۲. بررسی و تحلیل تطبیقی تفاوت‌های سکونتگاه‌های غیررسمی شیراز، نشریه آمایش محیط، شماره ۲۱، صص ۳۹-۶۴
- صداقت‌رستمی، ک. ، اعتماد، گ. ، بیدرام، ر. ، ملاذ، ج. ۱۳۹۰. تدوین شاخص‌های شناسایی بافت‌های ناکارآمد، مجله برنامه‌ریزی فضایی، شماره ۱، صص ۱۰۳-۱۲۰
- صرافی، م. ۱۳۸۱. ویژگی‌های حاشیه‌نشینی، فصلنامه هفت شهر، شماره ۸، صص ۸۸-۹۱
- صرافی، م. ۱۳۸۷. ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی کشور در پرتو حکمروایی خوب شهری، نشریه هفت شهر، شماره ۲۳-۲۴، بهار و تابستان، صص ۴-۱۴
- طیبیان، م. ، منصوری، ی. ۱۳۹۲. ارتقای کیفیت محیطی و رضایتمندی از زندگی در محلات جدید با اولویت‌بندی اقدامات بر اساس نظرهای ساکنان، نشریه محیط شناسی، دوره ۳۹، شماره ۴، صص ۱-۱۶
- غمایی، م. ، خاتم، ا. ، اطهاری، ک. ۱۳۸۶. مدیریت یکپارچه و حل مساله اسکان غیررسمی، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
- کاظمیان، غ. ، قربانی‌زاده، و. ، شفیعا، س. ۱۳۹۱. دستیابی به توسعه پایدار محلی از طریق ظرفیت اجتماعی ساکنین و فعالان اقتصادی محله غیررسمی، نشریه مطالعات شهری، شماره ۴، صص ۳-۱۲
- موسوی، م. ، نظری و لاشانی، پ. ، کاظمی‌زاد، ش. ۱۳۸۹. تحلیلی بر شاخص‌های کمی و کیفی مسکن در سکونتگاه‌های غیررسمی، نشریه آمایش محیط، شماره ۱۱، صص ۶۳-۸۴
- مهندسین مشاور تدبیر شهر ۱۳۸۵. مطالعات امکان‌سنجی بهسازی شهرنگر و توانمندسازی اجتماعی شهر همدان، گزارش مرحله اول و دوم، شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.
- نقدی، ا. ، صادقی، ر. ۱۳۸۵. حاشیه‌نشینی چالشی فراروی توسعه پایدار شهری، نشریه رفاه اجتماعی، شماره ۲۰، صص ۲۱۳-۲۳۳
- هادی‌زاده‌بزاز، م. ۱۳۸۴. حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان، انتشارات آذر برزین، مشهد.

Abbott, J. 2002. A method-based planning framework for informal settlement upgrading. *Habitat International*, Vol. 26(3), pp. 452-303

Begu, E. 2003. Assessing Feasibility Study of informal Settlements Upgrading: Are there GI Policy and Management Implications? Case Study of Windhoek, Namibia, International Institute for Geo-information Science and Earth Observation Enschede, the Netherlands

Bonaiuto, M., Fornara, F., Bonnes, M. 2003. Indexes of perceived residential environment quality and neighbourhood attachment in urban environments: a confirmation study on the city of Rome, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 65, pp. 41-52

Bonaiuto, M., Fornara, F., Bonnes, M. 2006. Perceived residential environment quality in middle- and low-extension Italian cities, *Revue européenne de psychologie appliquée*, Vol. 56, pp. 23-34

Bonaiuto, M., Fornara, F., Ariccio, S., Cancellieri, U., Rahimi, L. 2015. Perceived Residential Environment Quality Indicators (PREQIs) relevance for UN-HABITAT City Prosperity Index (CPI), *Habitat International*, Vol. 45, pp. 53-63

Dubovyk, O., Sliuzas, R., Flacke, J. 2011. Spatio-temporal modelling of informal settlement development in Sancaktepe

district, Istanbul, Turkey, ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing, Vol. 66(2), pp. 235-246

Gilbert, A. 1994. The Latin America city. Latin America Bureau, London.

Marais, L., Ntema, J. 2013. The upgrading of an informal settlement in South Africa: Two decades onwards, Habitat International, Vol. 39, pp. 85-95

Owen, K., Wong, D. 2013. An approach to differentiate informal settlements using spectral, texture, geomorphology and road accessibility metrics, Applied Geography, Vol. 38, pp. 107-118

Usamah, M., Handmer, J., Mitchell, D., Ahmed, I. 2014. Can the vulnerable be resilient? Co-existence of vulnerability and disaster resilience: Informal settlements in the Philippines, International Journal of Disaster Risk Reduction, Vol. 10, pp. 178-189

Westaway, M. 2006. A Longitudinal Investigation of Satisfaction with Personal and Environmental Quality of Life in an Informal South African Housing Settlement, Doorknob, Soweto, Habitat International, Vol. 30, pp. 175-189

Zeilhofer, P., Topanotti, V. 2008. GIS and ordination techniques for evaluation of environmental impacts in informal settlements: A case study from Cuiaba, central Brazil, Applied Geography, Vol. 28, pp. 1-15